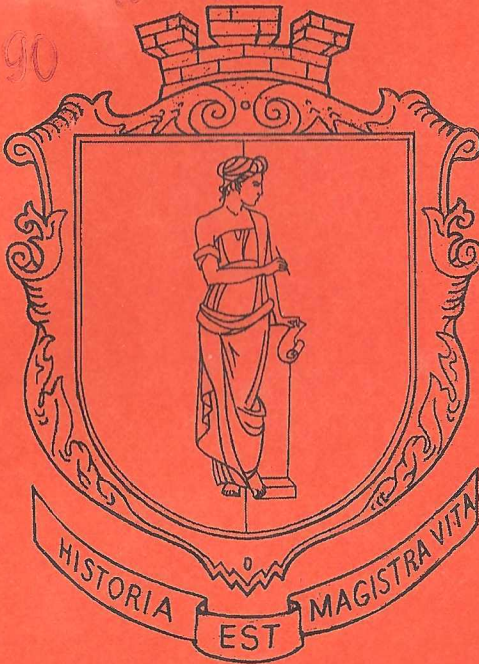

94(100)(082)

490

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 3

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ПОСТСОЦІАЛЬНИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Наприкінці 80-х років в результаті демократичних революцій в країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЕ) відбувалася зміна політичної системи. Відмовившись від соціалістичної моделі побудови суспільства, постсоціалістичні сили розпочали розбудову демократичної правової держави, парламентської демократії і громадянського суспільства, політичного та ідеологічного плюралізму.

За шістнадцять років реформ політична трансформація в країнах ЦСЕ стала реальністю. Разом з тим постсоціалістичні країни продемонстрували різні темпи, шляхи, форми і методи політичних перетворень, становлення і розвитку парламентаризму, функціонування політико - владних структур тощо. При цьому в розвитку пост соціальних держав спостерігалися, як спільні, так і специфічні ознаки, досить принципові відмінності, які зумовлені історією, традиціями, менталітетом, національним самоутвердженням того чи іншого народу. Звідси випливає необхідність всебічного дослідження політичних трансформацій в країнах ЦСЕ. Особливе значення має вивчення політичних процесів, історії становлення і розвитку парламентаризму, конституційних змін, функціонування політико - владних структур в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині - країнах «Вишеградської групи». І справа не тільки в тому, що ці країни є найближчими сусідами України. На думку багатьох дослідників Польська Республіка, Чеська Республіка, Словацька Республіка та Угорська Республіка досягли значного успіху в розбудові демократичного плюралістичного суспільства, формуванні основних демократичних інститутів і процедур [13,34-35;11,104-105]. Тому потрібно вивчати кращий досвід цих країн з погляду його запозичення і використання, також для запобігання повторенню чужих помилок і пошуку власних оптимальних моделей політичного розвитку. Важливе зна-

чення для проведення таких наукових досліджень мають методи порівняльного аналізу, історико -типологічний, порівняльно - зіставний тощо. Це дає змогу на основі дослідження аналогічних явищ в просторі і часі певною мірою типізувати і класифікувати історичні та політичні процеси.

Аналіз літератури показує, що проблеми політичної трансформації, становлення і розвиток парламентаризму і демократій, формування нової політичної системи постсоціалістичних країн перебувають в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, соціологів, економістів. Колектив авторів під керівництвом Ф.М.Рудича показав трансформацію політичних систем у країнах ЦСЄ, СНД і Балтії порівняно з тим, як відбувається цей процес в Україні [11]. Вийшли друком колективні й одноосібні монографії, статті, в яких дослідники аналізують трансформаційні процеси в окремих країнах ЦСЄ, розкривають основні напрямки формування політичної системи, становлення і розвитку парламентаризму, партій, розбудову і функціонування громадянського суспільства [6,7, 8,9,10,12,13,14,15].

У пропонованій статті автор, не претендуючи на вичерпне висвітлення цих багатогранних аспектів проблеми, спробував узагальнити наукові доробки дослідників України, науковців інших країн і розглянути історію становлення і розвитку парламентаризму, генези і функціонування владних інститутів в умовах політичної трансформації і зміни політичної системи в ряді постсоціальних країн ЦСЄ: Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Першочерговою умовою здійснення широкомасштабної трансформації є інституційне забезпечення демократичної політичної системи. Демократична політична система - це організація легітимної влади, основу якої становить національна правова система, підконтрольну суспільству, що має чіткі цілі і здатна сприяти реалізації спільних інтересів [13, 43]. Несучою конструкцією цієї системи має бути конституція. Саме через основні положення конституції оформлюється правова природа держави, державного устрою, регулюються відносини особи, суспільства, держави, центру і регіонів. В постсоціалістичних країнах за допомогою конституції формується новий лад, що базується на засадах парламентаризму, демократії і ринкових відносинах.

Аналіз показує що, конституційний процес в країнах Вишеградської четвірки проходив у трьох напрямках: внесення змін і доповнень до старих, соціалістичних конституцій, прийняття окремих законів в галузі конституційного законодавства, розробка проектів і прийняття нових конституцій. Разом з тим, конституційний розвиток у цих країнах мав певну, іноді значну своєрідність, що було зумовлено національною традицією і специфікою, розстановкою політичних сил, а також геополітичними факторами. У 1989- 1993 рр. відбулися докорінні політичні перетворення, які і знайшли відображення у конституційному процесі. Так, в Польщі було проведено кілька своєрідних конституційних реформ. В квітні 1989 р. до Конституції 1952 р. було внесені принципи зміни: замість однопалатного парламенту був створений двопалатний і відроджено верхню палату - Сенат. Було ліквідовано Державну Раду і запроваджено посаду Президента, якого обирали обидві палати парламенту - Сейм і Сенат. Уряд підпорядкувався як Президенту, так і парламенту [2,480].

В грудні 1989 р. в Конституцію ПНР були внесені нові зміни і доповнення. Були вилучені ідеологічна за своїм змістом преамбула, статті щодо керівної ролі ПОРП, соціалістичного, політичного і соціально-економічного устрою країни. Була змінена назва держави - з Польської Народної Республіки на Республіку Польща [3,42]. У вересні 1990 р. парламент вносить зміни щодо виборів Президента Республіки Польща - його мали обирати безпосередньо громадяни на загальних, рівних, прямих, з таємним голосуванням виборах [16,151].

У квітні 1992 р. був прийнятий Конституційний закон, яким було визначено, що Конституцію Республіки Польщі будуть приймати Сейм і Сенат за процедурою в трьох читаннях. Потім проект буде винесено для схвалення на всепольський конституційний референдум.

Велике значення для розвитку конституційного процесу в Польщі було прийняття 17 жовтня 1992 р. так званої Малої Конституції - Конституційного закону, який регулював відносини між законодавчою і виконавчою гілками влади, між Президентом, парламентом і урядом. В країні конституційно закріплювався принцип поділу влади: законодавча влада належала Сейму і Сенату, виконавча - президенту і уряду, судова - незалежним

суддям на чолі з Верховним судом. Функції конституційної юрисдикції покладалися на Конституційний Трибунал [1, 234-264]. В березні та листопаді 1995 р. до Малої Конституції були внесені зміни. У червні 1996 р. були уточнені нові зміни щодо статусу уряду. Мала Конституція передбачала запровадження сильної президентської влади, як на цьому наполягав президент Л. Валенса. Але в той же час функції президента ставали більш залежними від парламентської більшості. Мала Конституція зафіксувала початок формування в Польщі системи раціоналізованого парламентаризму. Так модель влади стимулювала структурування парламенту, появу потужних політичних партій і блоків і зменшувала можливість виникнення політичних криз. Все це сприяло виваженій роботі над підготовкою Конституції в ході дискусій і перевірки в політичній практиці і державному будівництві сформованої владної моделі.

Конституція Республіки Польщі була затверджена 2 квітня 1997 р. на спільному засіданні Сейму і Сенату - Національних зборах. 25 травня 1997 р. проект було схвалено на всепольському референдумі. Через 60 днів Конституцію Польщі підписав президент республіки і вона вступила в дію 16 жовтня 1997 р. [2, 480-484].

Досить своєрідно проходив конституційний процес в Чехії і Словаччині. В ході «оксамитової революції» на вимогу опозиції з конституції ЧСФР Федеральні збори 28 листопада 1989 р. вилучили статті про керівну роль КПЧ і про марксизм - ленінізм як державну ідеологію [15, 45]. Після приходу до влади демократичних сил до конституції Чехо-Словацької Федеративної Республіки (так тепер стала називатися країна) були внесені цілий ряд змін і доповнень, які регламентували діяльність уряду, партій і громадських організацій. Але досить успішний початок трансформації політичної системи в ЧСФР зіткнувся з наростанням відцентрових тенденцій в житті федерації, недосконалістю демократичних інститутів влади. Ці моменти багато в чому визначили розпад єдиної Чехословаччини на дві держави: Чехію і Словаччину.

1 вересня 1992 р. Національна Рада Словаччини прийняла Конституцію, згідно з якою Словацька Республіка проголошувалася суверенною демократичною й правовою державою [3, 463-

464]. У відповідності до ряду конституційних законів до Конституції СР в 1998, 1999 і 2001 р. були внесені зміни.

Конституція Чеської Республіки була прийнята 16 грудня 1992 р. Чеською Національною Радою і набула чинності 1 січня 1993 р. За Конституцією Чеська Республіка - суверенна, єдина і демократична правова держава. Народ є джерелом державної влади і здійснює її через законодавчі, виконавчі та судові органи. Політична система ґрунтується на вільних і добровільних засадах та вільній конкуренції політичних партій [15,488].

В Угорщині становлення демократичної політичної системи проходило передусім на інституційному рівні, тобто прийняття Державними Зборами нових законів і внесення змін і доповнень до Конституції 1949р. У відповідності до рішень «круглого столу» у 1989 р. були прийняті закони про право громадян на створення об'єднань і асоціацій, проведення мітингів і зборів, про референдум і народну ініціативу, про функціонування політичних партій, нового закону про вибори, внесені значні зміни до Основного Закону. Угорщина проголошувалася як незалежна, правова, демократична держава, де влада належить народу, який реалізує свій суверенітет через вибраних ним представників. В Конституції відзначалося, що в країні однаковою мірою реалізуються цінності ліберальної демократії і демократичного соціалізму. Були створені нові конституційні інститути парламентського контролю - уповноважений Державних Зборів з громадянських прав і Державна рахункова палата [9,31; 13,96].

У червні 1990р. уже новий склад парламенту, в якому домінували правоцентристські християнсько - демократичні сили, виключив з Конституції Угорщини положення про рівність реалізації цінностей демократичного соціалізму та буржуазної демократії. Крім того, були внесені зміни, що сприяли удосконаленню парламентсько-президентської форми правління [14,196]. Протягом 90- х рр. ХХ ст. до Конституції вносилися нові доповнення і зміни. Угорщина залишається єдиною постсоціалістичною країною, яка ще не прийняла нової Конституції.

З прийняттям нових Конституцій чи внесенням корінних змін і доповнень до Основного Закону в цих країнах Центрально - Східної Європи склалися правові засади парламентаризму. Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, як і інші постсоціалісти-

чні країни, відмовилися від монопольної влади комуністичних партій, законодавчо закріпили поділ функцій влади. Законодавча влада належить парламентам. Президент - глава держави і вища посадова особа. Вищу виконавчу владу здійснюють уряди. Незалежна судова влада представлена Конституційними, Верховними і місцевими судами.

Провідну роль в становленні і розбудові демократичної правової держави належить законодавчому органу. Парламент за своїми цілями, завданнями і місією є втіленням демократії, гарантом її дієвості.

На початковому етапі постсоціалістичної трансформації саме парламенти країн ЦСЄ, в тому числі і Вишеградської групи, були інституціональними виявленнями політичних змін.

Аналізуючи Конституції постсоціалістичних країн, функції, цілі парламентів, можна побачити спільні ознаки і явища. Разом з тим кожна країна спирається на власний досвід, сучасні внутрішні суспільні відносини, співвідношення політичних сил тощо.

Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина являються унітарними державами. Вищим представницьким законодавчим органом в Чехії є парламент, який складається з двох палат - Палати представників і Сенату, в Словаччині - однопалатні Національні Збори, в Угорщині - однопалатні Державні Збори. У Конституції Польщі не визначено єдиної назви парламенту, використовуються тільки визначення «Сейм» і «Сенат». Але у певних випадках, які зазначені у ст. 114 Основного закону, проводяться спільні засідання двох палат, які називаються Національними зборами.

Парламенти країн ЦСЄ формуються на демократичних засадах. Перші незалежні вибори (за винятком Польщі) відбулися в 1990 р. Політичні партії, масові громадські рухи, виборці, що об'єднуються за громадською ініціативою, отримали право висувати кандидатів. Були прийняті нові виборчі закони і нові моделі виборчої системи. При цьому вибір моделі виборчої системи, як показує аналіз, залежав від сили і організованості як партій комуністичного напрямку, так і правоцентристських. У тих державах, де комуністичні партії відігравали незначну роль, там були запроваджені виборчі системи з високим рівнем пропорційності, тобто пропорційність із низькими порогами або взагалі без них.

Змішані системи (мажоритарно-пропорційні) з'явилися в країнах, де влада комуністичних партій була врівноважена опозицією. Там, де комуністична влада була порівняно сильною, законодавчо закріплювалась мажоритарна система з одномандатними округами. Разом з тим уже після перших незалежних і демократичних виборів в країнах регіону в тій чи іншій мірі були змінені виборчі системи. Ці зміни здебільшого стосувалися електоральних порогів і виборчої формули. Підняття порогів відбувалося з метою зменшення кількості партій, які представлені в парламенті, тобто для стабілізації партійної системи. Введення різних виборчих формул (д'Хондта або Сент-Лаге) сприяє отриманню партіями - переможницями більшої частини місць, ніж відсоток голосів, що вони отримали на виборах. Це застосовується для того, щоб зменшити кількість парламентських партій, спонукаючи їх до об'єднання і для посилення центристських партій.

У Польщі перші напівдемократичні вибори відбулися в 1989р. за мажоритарною системою абсолютної більшості в одномандатних округах. Але уже на виборах до Сейму 1991р. було застосовано регіональну пропорційну систему, за якою більшість депутатів обиралися у 37 округах, а 69 депутатів - за національним списком. На цих виборах не було застосовано електорального порогу, що привело до значного розпорошення голосів між різними політичними партіями. На виборах взяли участь 111 партій, об'єднань і блоків. До Сейму увійшло 24 політичні партії і об'єднання, причому 5 із них були представлені лише одним депутатом [8,59; 7,28]. У травні 1993 р. був прийнятий новий виборчий закон, який зберіг пропорційну систему, але запровадив 5%-й виборчий бар'єр для політичних партій і 8%-й - для об'єднань і коаліцій [16, 154]. В 2001р. в цей закон про вибори було внесено ряд доповнень і змін, в тому числі була змінена формула підрахунку голосів. Колишня формула д'Хондта, що віддавала перевагу великим партіям, була замінена на формулу Санляка, яка під час підрахунків голосів заохочує середні партії [15,71]. Зміни виборчої формули в Польщі більше не було. Парламентські вибори 2001 і 2005рр. відбулися за цими правилами.

В Чехії 200 депутатів нижньої палати парламенту - Палати депутатів обираються за партійними списками з бар'єром 5% голосів на національному рівні. Для коаліцій з двох партій необ-

хідно набрати 7% голосів, трьох - 9%, з п'яти — 11%. Мандати розподіляються відповідно до системи д'Хондта в кожному з 14 виборчих округів [7,28; 15,71].

В Словаччині на парламентських виборах 1992 і 1994рр. була використана пропорційна система. Але у 1998р. з ініціативи правлячого тоді Руху за демократичну Словаччину з метою не допустити об'єднання малих партій демократичної опозиції у великий виборчий блок до закону про вибори були внесені доповнення і зміни. Тепер для партій бар'єр становить 5%, для коаліцій із 2-3 партій - 7%, чотирьох та більше - 10%. Вибори до однопалатного парламенту - Національної Ради проводяться за пропорційною системою в єдиному загальнонаціональному окрузі [7,28;15,71].

В Угорщині 386 депутатів однопалатних Державних Зборів обирають за змішаною і складною виборчою системою. 176 депутатів обираються в одномандатних округах. Вибори вважаються дійсними, якщо в них взяли участь понад 50% виборців і кандидат отримав більше половини поданих в окрузі голосів. Якщо ж у першому турі ніхто не набрав необхідної кількості голосів, то проводиться другий тур. Кількість виборців, яка взяла участь у голосуванні, повинна перевищувати 15%, а перемогу отримує той кандидат, який набере більшу кількість голосів, але не менше 25%. 152 мандати розподіляються за системою д'Хондта пропорційно до поданих у 20 округах голосів за регіональними списками партій за умови подолання партією 5% бар'єра на окружному рівні. Голосування відбувається в один тур. 58 місць розподіляються за так званим компенсаційним списком серед національних партійних списків х використання голосів, які були подано за кандидатів, що не отримали місць у одномандатних округах, та надлишкових голосів у результаті застосування пропорційності на окружному рівні [7,29; 13,96-97].

Значну роль в політико — владних структурах Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини відіграють президенти. Вивчення виникнення і генези інституту глави держави (президента) дозволяє краще зрозуміти особливості створених там політичних систем. В ході постсоціалістичних трансформацій у цих країнах була введена (або збережена існуюча раніше) посада президента. Історія створення інституту президентства відображає як полі-

тичні традиції конкретних суспільств, так і світовий досвід.

В Польщі посада президента була відновлена внаслідок внесення змін до Конституції 7 квітня 1989 р. Президента обирали на спільному засіданні Сейм і Сенат. Він отримав досить вагомий повноваження. Президент міг застосувати право вето на рішення парламенту чи навіть розпустити його. Фактично президент не був главою виконавчої влади. Уряд був підзвітний нижній палаті парламенту — Сейму і тільки він міг відправити його у відставку. Але за Президентом було закріплено право висувати кандидатуру на посаду прем'єр - міністра, скликати засідання уряду і голосувати на них.

У вересні 1990 р. був прийнятий новий закон про вибори президента Республіки Польща. Тепер він обирається на загальних, рівних, прямих і таємних виборах [17, 77-78].

Мала Конституція 1992 р. розширила повноваження президента. Але, разом з тим, в ній була запропонована система стримування і противаг, яка створювала своєрідну залежність президента від парламентської більшості [1, 234-264].

За Конституцією 1997р. Президент обирається на альтернативних загальних прямих виборах на 5 років. Президент має широкі повноваження в області внутрішньої і зовнішньої політики. Президент призначає Голову Ради Міністрів, але його програма повинна отримати вотум довіри парламенту, що означає схвалення і запропонованого ним складу уряду. Але він не може одноосібно, без згоди сейму призначати міністрів національної оборони, внутрішніх і закордонних справ. Президент втратив можливість втручатися у діяльність уряду і окремих міністрів. Уряд підзвітний парламенту і президент не може відправити його у відставку, але без згоди президента неможливі урядові призначення. Зміну міністра і призначення нового президент здійснює за пропозицією прем'єр-міністра. Президент має право на розпуск Сенату. Але президент не може розпустити парламент внаслідок виникнення недовіри уряду. В Польщі передбачено процедуру «контрасигнатури», коли на усіх документах підписаних Президентом, потрібний підпис прем'єр - міністра. Це посилює роль Голови Ради Міністрів у взаємовідносинах і з Президентом, і з парламентом. Парламент має реальні і досить вагомий важелі впливу на політичний процес. Все це дає підставу констатувати, що в республіці Польща сформувалася парламентська система [6,54].

В Угорщині утвердився парламентаризм в чистому вигляді. Разом з тим в цій державі президент має великі повноваження. Інститут президентства був запроваджений у 1990 р. Але його становлення, визначення основних повноважень було досить складною справою. У результаті тривалих дискусій, політичних угод, двох загально угорських референдумів, двох рішень Конституційного суду угорці відмовилися від інституту «сильного» президента та обрали парламентсько-президентську форму правління, в якій ключову роль відіграють парламент та виконавча влада. Президент Угорської Республіки є главою держави, виразником єдності націй та гарантом демократичного функціонування державних органів влади. Він обирається Державними Зборами на 5 років шляхом таємного голосування [4, 317].

До компетенції президента входить призначення представників виконавчої (міністрів, держсекретарів, генералів) і судової влади (суддів). Він - головнокомандувач збройними силами, має власні повноваження в міжнародних справах. За поданням президента Державні Збори обирають прем'єр — міністра. Президент затверджує закони, які прийняті парламентом, має право вето, право законодавчої ініціативи, право призначати референдум.

На думку дослідників, в Угорщині політична еліта ставила мету «створити в країні таке демократичне суспільство, в якому головним джерелом здійснюваної через парламент державної влади є народ» [13,121]. Президент Угорщини виступає як верховний арбітр нації.

Главою Словацької республіки є президент. До травня 1999 р. він обирався парламентом - Національною Радою таємним голосуванням на 5 років (для цього потрібно було 3/5 голосів усіх депутатів). В березні 1999 р. до Конституції були внесені зміни щодо порядку обрання президента. Відповідно до ст. 101, §2 Конституції президента обирають на той же термін громадяни країни на загальних, прямих виборах таємним голосуванням.

Президент призначає главу уряду, формує уряд. Він є головнокомандувачем збройних сил, представляє державу, може брати участь і має право виступу в парламенті тощо. Дотримання владними структурами конституційних норм контролює Конституційний суд, членів якого затверджує Національна Рада за

поданням президента Словацької Республіки [3,463-480].

Конституція Чеської Республіки (ЧР) передбачає посаду президента - глави держави. Він обирається на спільному засіданні обох палат парламенту - Палати депутатів і Сенату строком на 5 років.

Президент республіки призначає і звільняє прем'єр-міністра та інших членів уряду, приймає їх відставку, відкликає уряд в цілому. Він скликає засідання Палати депутатів і розпускає її. Президент призначає суддів Конституційного суду за погодженням Сенату строком на 10 років, президента і членів ради Чеського Національного банку, голову і заступника голови Вищої Ревізійної організації. Він підписує закони, має право вето на закони, які прийняті парламентом, крім конституційних. Являється головнокомандувачем збройними силами. Президент країни має право здійснювати також повноваження, чітко не визначені конституційним законом, але застережені законом [5,488-502]. Президент не може бути членом ні однієї політичної партії, стоїть поза партійною боротьбою і зобов'язаний виконувати роль формального і морального глави держави.

Таким чином, виникнення і розвиток інституту президентства в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині відбувся легітимним шляхом. Аналіз становлення і повноваження президентів цих країн дозволяє зробити висновок, що чим більшу роль в процесі постсоціалістичної трансформації відігравали реформовані комуністичні партії або утворені з них нові партії, тим сильнішим є інститут президентства; чим активніше і наполегливіше діяли бувші дисиденти і противники комуністичного режиму, тим сильнішим став парламент.

Отже, за більше ніж п'ятнадцять років політичної трансформації в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині конституційно забезпечено концепцію поділу функцій влади, оновлено виборчу систему, запроваджено посаду президента. Принцип верховенства закону і права став загальним для Конституцій цих держав. В країнах утвердився парламентаризм, стабілізувався склад демократичних інститутів, притаманних правовій демократичній державі, створені правові основи парламентсько-президентських республік.

Джерела та література

1. Конституційний Закон від 17 жовтня 1992 р. «Про відносини між законодавчою та виконавчою владою Республіки Польща та про місце самоврядування» // Конституції нових держав Європи та Азії. - К., 1993.
2. Конституція республіки Польща // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 3 т. Т.3. - М., 1998.
3. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. - К., 1996.
4. Конституція Республіки Угорщини // Конституції нових держав Європи та Азії.-К., 1996.
5. Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії.-К., 1996.
6. Бухарин Н.И., Синицина И.С., Чуднова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. - 2000. -№4.
7. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем у країнах Центральної і Східної Європи // Віче. -2005.- №6.
8. Зеленько Г. «Навздогіння модернізації»: досвід Польщі та України.- К., 2003.
9. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. -1998. -№1.
10. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. - 2002. - №2.
11. Політологія посткомунізму. -К., 1995.
12. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). - К., 1999.
13. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. - К., 2004.
14. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. - К., 2002.
15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. - М., 2002.
16. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч.2. - М., 2002.
17. Центрально-европейские страны на рубеже XX-XXI веков. Аспекты общественно-политического развития. - М., 2003.